

ŽIVOT SA TEK PO KOJOM RADOŠĆU

Stela Margalit, devojčko Behajim, rođena je 1921. godine u Beogradu, od oca Davida Behajima Avrama i majke Beje (Bukice), rođene Amar, koja je stradala u logoru Sajmište kod Beograda.

Iz braka sa Marselom Adanjom, koji je poginuo 1943. godine kao učesnik u Narodnooslobodilačkoj borbi, ima sina Isaka (Iva), rođenog u Beogradu 1939. godine, koji živi u Izraelu, i četvoro unučadi.

U Holokaustu su stradali roditelji njenog supruga, majka i otac i više članova uže i šire porodice sa očeve i majčine strane.

Stela se 1945. godine sa maloletnim sinom iselila u Izrael, gde i danas živi u kibucu Šaar Haamakim.

Svedočenje je dobijeno iz arhiva Jad Vašema u Jerusalimu na osnovu razgovora koji je sa Stelom Margalit obavila Mirjam Aviezer 28. oktobra 1994.

Oca se ne sećam – umro je kad sam imala godinu i po dana. Rasla sam pored majke koja je bila bolesna i koju sam negovala kao vrlo mala devojčica. Majka je, usled duševnog potresa i sloma živaca posle očeve smrti, bolovala sedam-osam godina i nije izlazila iz kuće. Upoznala sam i glad dok mama nije ozdravila.

Moja porodica je sefardska, i sa majčine i sa očeve strane. Nisam imala braće ni sestara. Do moje osme godine, stanovali smo u ulici

Kralja Aleksandra, a posle toga smo se preselili na Dorćol i stanovali u Dušanovoj ulici, pored poznate poslastičarnice „Gruber“. Tu je oporavljena majka preuzela prodavnicu hleba. Bila je to jedna od prvih radnji koje su počele da prodaju hleb, neka vrsta pekare. Iza radnje se nalazio sobičak u kojem smo stanovale, ja i majka. Iako je rano ostala bez muža, majka se nije preudala.

Do šestog razreda gimnazije učila sam u Beogradu. Nisam bila ni u kakvom pokretu i gotovo da nisam imala prijatelja, jer je majka strahovala za mene. Iz škole sam trčala pravo kući. Kad bih stigla kući, trebalo je da radim. Već me je čekala korpa napunjena kiflama koje sam raznosila po kućama. Tako sam pomagala majci do šesnaeste godine.

Majka je rođena u Požarevcu u mnogočlanoj porodici Amar. Bila je najstarija ćerka iza koje je bilo još osmoro dece. Njen otac je bio haham u sinagogi u Požarevcu. Bio je i šohet, od čega je porodica živela. Majka je možda završila osnovnu školu ali znam da je učila zanat koji je nestajao – pravljenje šešira. Bila je lepa devojka. Posredstvom su je udali za bogatog momka iz Beograda, invalida od rođenja. Kad ga je majka prvi put videla, bio je u invalidskim kolicima. Pre udaje ga nije poznavala, a tada se dešavalo da su se parovi venčavali posredovanjem. Videla ga je samo na dan veridbe. Sve u svemu, bila je udata možda dve i po godine.

Majka je udajom prešla da živi u Beogradu. Muževljeva porodica Behajim bila je imućna, živeli su u velikoj kući, a o mom ocu u invalidskim kolicima brinule su negovateljice. Njihov odnos prema majci nije bio dobar. Ona im nije odgovarala, ali se brinula o ocu i bila mu je najbolja negovateljica. Bila je visoka i krupna i stalno ga je nosila na rukama, dok mu jednog dana nisu amputurali nogu, pa drugu... Ubrzo posle toga je umro.

U trenutku kad je otac umro, za majku i mene sve je bilo gotovo! Izbacili su nas, mamu i mene, bebu, iz stana. Otada, mi smo praktično gladovale!

Porodica mog oca imala je, nedaleko od stana u Aleksandrovoj ulici, radnju za nameštaj. Nas dve, izbačene, preselile smo se u dvorište radnje, u dve sobe, sve dok se kasnije nismo preselile u Dušanovu, na Dorćolu.

Očeva porodica me je jednom mesečno pozivala na ručak. Vrlo retko sam se odazivala pozivu jer sam se u tim prilikama uvek nepri-

jatno osećala. Neko od porodice bi dolazio do kapije da bi me odvezao na ručak. Vrlo brzo sam prestala s tim.

Živele smo od toga što smo jednu sobu izdavali studentima. Od tog prihoda imale smo za hranu, i to je bilo sve. Upravo kada su nas izbacili iz kuće i kad nismo imali od čega da živimo, majka je dobila slom živaca tako da sedam-osam godina nije izlazila iz kuće. Ja sam imala četiri godine i trebalo je da je negujem. Negovala sam mamu koliko sam mogla i spremala sobu studentima koji su stanovali kod nas. Nisam išla u zabavište. Kasnije sam išla u školu. Tek kad je majka počela da se oseća bolje, krenula sam u školu, u prvi razred.

Nisam imala prijateljice, nisam mogla da se sprijateljim ni sa kim. Nisam mogla da dovedem nikoga kući jer sam se stidela – uvek bi videli mamu sa maramom i odrescima limuna vezanim na čelu. Uvek ju je bolela glava, uvek je bila tužna, uvek je plakala.

Sećam se da me je jedna školska drugarica pozvala na rođendan. To što sam tom prilikom doživela ne mogu da zaboravim. Imali su veliki auto i šofera, došli su po nas i potom odvezli svaku kući. Na rođendanu su nas poslužili čajem i sendvičima sa belim kokošijim mesom. To je bilo prvi put da sam uopšte jela tako nešto. Naša hrana kod kuće je bila hleb i ulje sa malo soli ili aleve paprike preko toga. Ne više od toga, dok majka nije ozdravila i počela da radi.

Zbog svega što me je okruživalo, bila sam tužna devojčica koja je živela okružena bolešću. Možda je to bio razlog što sam izabrala da u životu budem negovateljica. Mene niko nikad nije negovao.

Majka je bila ponosna žena i nikad nije išla u jevrejsku zajednicu da traži pomoć ili šta drugo. Snalazile smo se tako što smo prodavale hleb i dobijale procenat prema prodatoj količini. Zbog toga je slala mene sa korpom kifli da bismo što više prodale i više zaradile.

Takav je moj život bio sve dok, sa šesnaest godina, nisam upoznala nekog ko je primetio da lepo pevam. Čuli su me kad sam pevala na nekoj predstavi u školi i potom me pozvali u hor. Tada je za mene počeo drugačiji život: mogla sam da ponekad izađem sa mladima, da šetam subotom ili nedeljom pre podne, da upoznam mladiće. Ali, uvek sam se plašila mamine reakcije na moja povremena odsustva. U stvari, plašila sam se da je ne naljutim jer sam mislila da bi zbog toga opet mogla da oboli. Vreme kad je trebalo da se vratim kući za mene je bilo svetinja! U tom času majka je već stajala ne pored radnje nego na uglu

ulice i gledala s koje strane dolazim, da me, ne dao Bog, neko ne uhvati! Uvek je govorila: ti si siromašna devojka, iskoristiće te!

Boravak u horu smatram za najlepše trenutke. Dva puta nedeljno išli smo na probe. Posle proba prolazili smo pored „Pelivana“ i odlazili da negde nešto popijemo. Mladići su nas častili i potom pratili devojke do kuće, jer je bilo pravilo da mladići uđu sa nama u kuću da majke vide da smo stigle i da je sa nama sve u redu.

Hor je bio mešovit, sastavljen od srpsko-jevrejske mladeži. U njemu su odnosi bili vrlo dobri. Upravnik hora je bio Salomon Mošic. Neki njegovi članovi su kasnije, 1949, došli u Izrael. Među njima je bilo i nekoliko pevača nejevreja. O praznicima smo pevali u sinagogi, pevali smo na svadbama i ponekad na predstavama priređenim za Purim, Roš Hašanu ili neki drugi praznik. Hrišćani koji su bili sa nama pevali su na ivritu. Danas razumem, ali tada nismo razumeli reči, a pevali smo na ivritu: „Aleluja“ i „Ma tuvo oaleha“. Hor je imao oko pedeset članova. Nismo nastupali van okvira zajednice. Pevali smo samo u Kosmajskoj i ponekad u velikoj sinagogi u ulici Cara Uroša.

Udala sam se u osamnaestoj godini za momka koga sam upoznala u horu. Do tada sam uspela da završim šest razreda srednje škole. Da dodam – udala sam se iz ljubavi. I majka je na tome insistirala, iako se pribojavala toga što je moj budući suprug bio iz imućne i veoma ugledne porodice. Zvao se Marsel Adanja. Radio je zajedno sa ocem. Imali su agenciju za uvoz tkanina iz Austrije i Nemačke.

Njegova porodica me je lepo primila. Dali su nam stan, sredili ga po njihovom ukusu, meni kupili venčanicu. Ne znam da li su bili mnogo srećni sa mnom, bila sam vrlo mlada i nismo stigli da budemo zajedno dugo vremena. Udala sam se 1938. Posle godinu dana, 1939. rodio nam se sin. Ubrzo je, 1941. buknuo rat.

Tih godina počinjemo da osećamo atmosferu rata kad su počeli da nam pričaju da će uskoro doći izbeglice iz Poljske. Čujemo o pokretu u Nemačkoj, ponekad vidimo podbadanja u novinama, svakojake karikature o Jevrejima. U Beogradu je postojalo žensko društvo pod imenom „Jevrejsko žensko društvo“. One se pripremaju da prime izbeglice koje će doći. Moja svekrva, Streja Adanja bila je predsednica te organizacije pa je i mene angažovala. Tada su stvarno počele da stižu izbeglice iz Poljske.

Vlada je prihvatila veliki deo izbeglica i smestila ih u nekoj vrsti prihvatilišta u Šapcu. To su bile izbeglice stigle bez ičega i sa velikim

brojem dece. Malo bogatiji sloj koji je iz Poljske stigao u Beograd počeo je da se smešta uz pomoć jevrejske zajednice. Dobijali su i mesečnu potporu. Mi smo ih posećivali u kućama u kojima su bile smeštene. Tada sam prvi put pomirisala i okusila *gefille fiš* (punjena riba).

Počelo je da se govori da bi trebalo da mlade žene uče prvu pomoć kako bi mogle da pomognu ako zatreba, ako bude mobilizacije. Ja sam ušla u Državnu bolnicu i počela da učim prvu pomoć. Moj dever, Salomon Adanja, bio je šef hirurškog odeljenja u Državnoj bolnici. Završila sam kurs prve pomoći i osetila naklonost prema tom pozivu. Počela sam da učim redovno. Imala sam mogućnosti. Moja mama je stanovala sa nama i brinula se o detetu. Nije trebalo da radim jer je materijalna situacija bila vrlo dobra. Postala sam redovna učenica Škole za medicinske sestre pri Državnoj bolnici u Beogradu. Nisam uspela da završim sve tri godine, koliko je trajala škola, jer je posle dve godine buknuo rat.

Izbeglice sam posećivala kod kuće. Svaka žena je dobila da brine o jednoj porodici. Donosila sam im stvari. Pozivali smo ih ili u petak uveče ili u subotu. Obično je u subotu kod svekrve i svekra priređivan veliki ručak za celu porodicu. Bila su tri sina, i svi smo se skupljali kod njih.

Nama su govorili: mi Jevreji nemamo razloga da strahujemo u Srbiji, mi smo zaštićeni, Srbi neće dati da nas diraju. To isto smo čuli i od srpskog stanovništva, suseda u kući, i drugih! A to će reći: braniće nas, ništa loše ne može da nam se desi! U to smo bili sasvim sigurni. Mi smo se samo plašili gladi i pravili zalihe.

Posle potpisivanja pakta, u Beogradu su, ispred pozorišta, bile velike demonstracije. Bilo je tuče, hapsili su ljude... Dvadeset sedmog marta, slučajno je tog dana bio moj rođendan, bio je oboren pakt.

U nedelju 6. aprila 1941. u sedam sati ujutro, još smo bili u krevetima, odjednom je počela kuća da se tresu. Nije bilo sirena! Počele su da padaju bombe, počela je vika. Počeli smo trčeći da silazimo. Čak ni skloništa nisu bila spremna. Svako je u podrumu imao odeljak za drva, ugalj, krompire. Malo dalje od toga smo sedeli. Rekla sam: treba da idem u bolnicu. Pokušala sam da izađem na ulicu i tamo videla užas. Već je bilo porušenih kuća, čuo se vrisak ranjenih, vatrogasci su trčali, ljudi su počeli da beže iz kuća i svako od njih vuče zavežljaj ili ruksak na leđima. Idu i ne znaju kuda da idu. Videla sam da nemam za šta da izađem iz kuće. Vratila sam se u sklonište. Taj dan smo boravili u skloništu jer se bombardovanje odvijalo u nekoliko navrata. Bombardovali

su a onda – zatišje. Tada smo brzo istrčavali u stan da se obučemo i donesemo hranu i vodu. Moj muž je rekao da on treba da izađe da pomogne ako možda treba, negde u blizini. Otišao je. U podne je opet bio talas bombardovanja.

Već je počelo da se govori da su bombe pale pored Zoološkog vrta, da su uništenii kavezi sa lavovima, da su pobjegli i lutaju ulicama, da ih vojska ubija.

Roditelji mog muža su stanovali nedaleko od nas. Počeli smo da se pripremamo da napustimo grad. Oni su imali auto ali moj svekar nije vozio, nego jedan od sinova. Najstariji sin, lekar, otišao je u bolnicu. Srednji sin je bio oficir i on se odmah ujutro javio na dužnost. Ostao je moj muž, ali i on je stalno ponavljao: mogu da vas odvezem negde, da vas ostavim, ali ja treba da odem u moju jedinicu. Natovarili smo malo stvari i odlučili da krenemo u pravcu Arandjelovca. Krenuli smo, ali se nismo udaljili jer je opet naleteo talas aviona. Ne da su bombardovali, nego su i pucali. Leteli su nisko iznad naših glava i pucali na ljude iz mitraljeza. Ljudi su padali kao muve. Nekoliko metaka je pogodilo i naš auto. Počeo je da ističe benzin. Napustili smo auto i krenuli pešice.

Pred noć smo stigli u Arandjelovac i tamo našli dve sobe. Smestili smo se, a moj muž je odmah krenuo u svoju jedinicu. Ostali smo svekar i svekrva, moja mama, ja i dete. Tamo je bilo mirno, nisu bombardovali, bilo je hrane.

Iznajmili smo sobe u nekom pansionu. Omogućili su nam i da kuvamo. Tamo smo ostali nedelju dana. Posle sedam dana za Jugoslaviju se rat već završio! Nemci su počeli da ulaze u Beograd. Deo vojnika je počeo da se vraća kući a deo je odveden u zarobljeništvo. Vladao je metež! Posle predaje, moj muž se vratio kući. Mi smo se takođe vratili u Beograd, u naše stanove. Naš stan i stan mog svekra su ostali kao što su bili. Ništa nije nedostajalo. Bilo je nekoliko polupanih prozora, što smo popravili. Nismo imali problema.

Nedelju dana po povratku kući, Nemci su već počeli da objavljuju prve naredbe u vezi sa Jevrejima. Objave su isticane po ulicama, na drveću, na električnim stubovima, na zidovima kuća, po novinama. Njima je nalagano da svi Jevreji, između osamnaest i pedeset godina, treba da se prijave na određeno mesto. One koji su se prijavili podelili su u radne grupe. Svaka grupa je imala vođu koji je bio odgovoran da

u sedam sati ujutro grupa bude na određenom mestu. Tamo je stizao auto sa nemačkim vojnicima i odvezio ih na rad.

Moj muž je radio u kraljevom dvoru. Tamo je bombardovana biblioteka i trebalo je raščistiti ruševine. Odmah su dobili papire i žute trake na grudima, na leđima i na rukavima. Na papiru je bio pečat sa natpisom „Jude“. Jevrejima koje su skupljali ujutro i odvezili na rad davali smo hranu jer je tamo nisu dobijali. Kad su stizali na rad, uzimali su im papire. Radili su do pet posle podne. U pet bi im potpisali papire i vraćali ih, jer ne dao Bog ako uhvate na ulici nekoga bez papira! To je trajalo oko mesec dana. U međuvremenu je objavljeno da svi Jevreji između osamnaest i pedeset godina treba da dođu na Tašmajdan. Trebalo je da stignu ujutro u nedelju, u taj i taj sat. Nedeljom se nije radilo. Treba da dođu samo muškarci.

Svi su stigli. Nemci su ih svrstali po strukama: red advokata, red lekara, red trgovaca. Tada je stigao neko od njihovih nadređenih i iz svakog reda je posle brojanja, izdvojio na stranu svakog desetog. Objasnio je da će oni biti zatvoreni kao taoci. Ako se nešto dogodi nekom nemačkom vojniku, za svakog vojnika biće ubijeno sto taoca. Odveli su sto ljudi u zatvor a ostale poslali kućama. Sutradan su već javili da su negde napadnuti nemački vojnici i – ubili su sto Jevreja! Među njima je bio i moj ujak, mamin brat. Poslali su nam njegovu krvlju natopljenu odeću.

U međuvremenu su Jevreji osetili da to ne sluti na dobro, pa je svaki počeo da traži način da izađe jer nije bilo jednostavno izaći iz Beograda. Govorilo se da u vozu i na železničkoj stanici ima Jevreja koje su Nemci uhvatili i postavili da nadgledaju, kao kapoi. Oni su hvatali Jevreje koji su hteli da napuste Beograd i predavali ih u ruke Nemcima. Nismo znali kako da napustimo grad, nije bilo dokumenata, a imena su bila jevrejska.

Svako se pritajio. Ponekad bismo čuli da nema neke porodice, da je nestala, da je kuća zatvorena a nismo znali kako je nestala. Donet je još jedan propis koji se ticao žena. Bilo je zabranjeno ići u kupovinu ili na pijac pre jedanaest sati ujutro, već posle jedanaest kad su već svi obavili kupovanje. Kupovali smo šta je ostalo.

Bila sam plavuša, mršava, mlada. Nisam bila karakterističan tip Jevrejke. Nisam se plašila, odlazila sam na pijacu u kupovinu ujutro i donosila namirnice celoj porodici.

Jednog dana otišla sam na pijac i osetila da me neko prati. Tada još nisam znala da razlikujem da li je to nemački vojnik ili oficir, obučen elegantno. On je prošao tik pored mene i tutnuo mi nešto u ruku. Tek sam ga onda prepoznala. Zatvorila sam šaku a on je produžio da hoda. Ja sam produžila da hodam, ništa nisam kupila, trčala sam kući sva uzbuđena. Šta se dogodilo? Ispričala sam svekru koga sam srela, otvorila šaku i ugledala ceduljica na nemačkom, da dođem njemu uveče, napisana adresa. To je bio čovek koji je svakog petka bio kod nas u kući. On je bio Austrijanac, agent za one tkanine koje su moj muž i svekar prodavali. Bio je folksdojčer, ali tada nismo znali da je folksdojčer. Svakog petka je večeravao kod nas, kao prijatelj, imali su zajedničke poslove. Ponekad je putovao kući na mesec dana. Njegova porodica je živela u Mariboru. Putovao je kući na dve-tri nedelje. Odjednom bi se vratio sa novom robom. I sad je počela dilema i porodično savetovanje. Svi mi kažu: ti tamo ne ideš! A ja kažem: idem, jer da je hteo da me uhapsi ili da mi naškodi – mogao je da me uhapsi na licu mesta. Ali i on se plašio, o tome mi govori način na koji mi je tutnuo cedulju u ruku. Otići ću! Moj muž nije znao ništa, bio je na radu. Obukla sam se i otišla. Živeo je u jednoj vili. Napolju straža.

Njegovo prezime sam zaboravila. Odozdo iz stražarnice zvone i on lično izlazi da me dočeka i uvede u kuću. Radna soba, fotelje od crne kože. Pre svega me pita šta je sa Marselom (to je moj muž). Ja mu kažem: trenutak, ja sam još zapanjena, još uvek ne znam. Tada on kaže ovako: to je život, to je stvarnost. I, ako hoćeš da primiš moj savet – vi treba da napustite grad jer će ubrzo da pokupe sve muškarce. Kako? Ne znam kako, ali vi treba da napustite grad! Dao mi je na poklon neku veliku salamu i poslao me kući.

Vojnici su išli od kuće do kuće, otvarali vrata i, ako je bilo muškaraca, odvodili ih i ukrcavali u kamione. Bili su to stariji ljudi jer su mladi bili na radu. Odveli su samo Jevreje. Nemci su znali sve jevrejske kuće i stanove jer su prve nedelje po dolasku, kada su nam dali žute trake, na vrata nalepili žuti plakat sa oznakom „Jude“. Tada su nam to „Jude“ odštampali i u lične karte.

Nemci su ulazili i izlazili kad su hteli. Jednog dana su ušli u našu kuću. Bum, bum, bum. Otvore vrata i uđu. Počinju da razgledaju stan. Ako je to lep stan i na dobrom mestu, daju ti dva dana da izneseš lične stvari, nameštaj nije mogao da se iznosi, i konfiskuju stan za svoje oficire.

Kad sam se vratila sa sastanka, svekra više nije bilo. Svekru je plakala. Pogledala sam na sat. Već je bio skoro policijski čas za Jevreje, pet sati, kad završavaju rad. Rekoh: moram nešto da napravim da bih izvukla muža sa rada. Uzela sam fijaker i odvezla se do dvora. Na ulazu, pored jedne stražarnice, ostavim fijaker da me čeka. Priđem nemačkom vojniku i kažem da mi je muž Jevrejin i da tu radi. Kažem da je naš mali sin teško ranjen, da hoću da mi oslobodi muža da bi stigao da vidi dete, ono je u bolnici. On telefonira iz stražarnice i... muž izlazi.

Nisu mu dali papire, papiri su ostali kod njih, jer radni dan još nije završen. Prašnjav od rada, pita: šta se dogodilo? Odgovarama: dođi brzo! Kad smo seli u fijaker, kažem kočijašu da nas odveze u Državnu bolnicu. Na putu pričam. Kažem: ići ćemo u bolnicu Moniju, mom deveru. On ima tamo mnogo prijatelja i prijateljica, lekara, zamoliću ih da te zadrže.

I zaista su ga zadržali u bolnici ali su naglasili: zadržaćemo ga u bolnici pod sumnjom da ima zapaljenje slepog creva, ali ti moraš da nađeš rešenje. Ne možemo da ga držimo dugo vremena jer smo i mi pod kontrolom. Sestre su „časne sestre“ i sve su peta kolona, mi se njih bojimo! Rekoh: u redu, zadržite ga za sada.

Uveče sam se vratila kući i počela da razmišljam, da se raspitujem kod prijatelja, možda oni znaju kako ljudi odlaze i kako beže. Ima ljudi koji znaju ali se plaše da kažu. Sutradan, on nije stigao na rad i tada su došli da ga traže. Prevrnuli su celu kuću, pretražili, rekla sam da ne znam, da je otišao na rad i da se nije vratio.

Prolazili su dani i lekari su počeli da navaljuju. Pitala sam ih: da li možete da ga operišete? On se pravio da ima teške bolove pa su ga operisali. Tako sam imala još malo vremena. Od svekrve sam čula da je, kad je bila kod sestre, videla tamo kofere i pakete. Pitala je sestru i navaljivala da joj kaže o čemu se radi a ova joj je ispričala da se sin sprema na put. On je preneo majci neke vredne stvari na čuvanje.

Otišla sam bratu od tetke od mog muža, zaklinjala ga i navaljivala da mi kaže. Odgovorio mi je: ako uspem, dobićeš adresu od moje majke. Oni su zaista uspeli i ja sam dobila adresu Italijanskog konzulata u Beogradu. Prvi sekretar nam je za velike pare dao dokumenta. Dokumenti su bili na lažna imena i da smo mi iz Dalmacije. Dalmacija je bila pod italijanskom okupacijom. Dao nam je i propratno pismo da nas je rat zatekao u Beogradu.

U dokumentima, moje lažno ime bilo je Stanka Adamić, moj muž se zvao Mate Adamić, dete je bilo Ivo. Sekretar u konzulatu je od mene uzeo podatke i rekao da će svaki dokument da me košta trideset hiljada dinara. Trideset hiljada dinara je u to vreme bila basnoslovna svota. Za trideset hiljada dinara mogao je da se kupi lep stan. Ja sam htela tri dokumenta: za mog muža, za mene i za majku. Nisam imala dovoljno novca. Nismo imali sto hiljada dinara. Poručila sam dva dokumenta, vratila se kući i rekla mami: mama, mi smo tamo. Kad odemo, počni polako da prodaješ sve stvari, evo ti adresa. Kad skupiš trideset hiljada dinara idi tamo i dođi za nama. Javićemo ti gde smo.

Potrajalo je nedelju dana dok sam primila dokumente. U međuvremenu je moj muž u bolnici „ozdravio“ od operacije.

Jednog jutra, vrlo rano, uzela sam dete, fijaker i još jednom otišla u bolnicu. Svako sa po jednim koferom, otputovali smo na železničku stanicu i krenuli prema jugu, u Skoplje. To je bio jedini put. Trebalo je da putujemo ili kroz Hrvatsku, a već smo čuli da u Hrvatskoj nije sigurno, hvatali su ljude, ili da stignemo na jug države, preko Srbije. Trebalo je stići na morsku obalu.

Partizani su počeli da se organizuju. Već su počeli da miniraju vozove i železničke pruge, tako da nije bilo puteva. Oktobra 1941. jedini put da se stigne do morske obale vodio je kroz Srbiju: Niš–Priština–Prizren. Krenuli smo sa strepnjom. Sav novac koji smo imali, dukate i prstenje, strpala sam u psetance – dečiju igračku. Dete je imalo dve i po godine. Dala sam mu tu igračku da je drži u rukama i krenuli smo na put. Niko nas nije prepoznao. Sa velikom strepnjom smo putovali jedan dan i stigli u Skoplje.

Usput vidimo da vozovi stoje, na putu vidimo mnogo vojske, vidimo da sklanjaju vagon u stranu da bi mogli da prođu vojni vozovi. Stojimo satima na svakojakim mestima jer mora da se dâ Nemcima da prođu prvi.

U to vreme još nisu bila počela proterivanja iz Beograda. Počela su u decembru a mi smo grad napustili oktobra 1941. U Skoplju Jevreji, naravno sa žutom trakom, sede po kafanama, žive, vrlo im je dobro. Oni kažu: ovde u Makedoniji Nemci nas ne diraju, sve je u redu. I ja još kažem mužu: šteta što smo zapalili naša dokumenta i stižemo kao nejevreji. Uzeli smo sobu pod kiriju. Mesec dana smo bili u Skoplju ali kao izbeglice koje je rat zatekao, koje se vraćaju kući u Dalmaciju. Mi smo sad na putu i tražimo način kako tamo da stignemo.

U Skoplju smo se prijavili policiji i oni su nas upisali. Počeli smo da živimo dosta normalnim životom. Ja sam stalno sedela kod kuće sa detetom, već je počela zima, bilo je hladno. Moj muž je izlazio da vidi tu i tamo Jevreje, i da osluškuje! Jednog jutra, odmah se vratio i rekao: poslednje noći su pokupili sve Jevreje! To je bilo krajem 1941. Tada smo shvatili da ni tu nije sigurno i odlučili da odemo. Želja nam je bila da stignemo u Dalmaciju, ali nije bilo drugog puta osim preko Albanije. Već je počeo da pada sneg, a mi još uvek nismo znali da su u međuvremenu već pokupili žene u Beogradu. Nismo imali nikakvu vezu ni sa kim.

Iznajmili smo kola sa dva konja. Još uvek smo bili „široke ruke“, imali smo para. Po zimi, po snegu smo preko brda prešli u Albaniju. Bilo je vrlo teško preći albansku granicu a tamo smo sreli dve-tri porodice koje smo poznavali još iz Beograda: porodicu Levi i Karića, advokata. Ne mogu da se setim prezimena treće porodice. Oni su prešli granicu kao izbeglice, sa dušecima, hranom i ćebadima. Na parčad su im isekli dušeke i presekli hleb, tražeći novac i vredne stvari. Mi smo prešli granicu sa dva kofera. Sav naš novac je bio u psetancetu; stalno sam se bojala da, dok smo čekali satima da nam pregledaju dva kofera, dete ne baci negde to psetance.

Prešli smo granicu i otputovali u Skadar.

Skadar, nema žena na ulici. Sve žene su iza prozora sa rešetkama, gledaju napolje. Zima. Ja u pantalonama i bundi. Kažemo kočijašu da nas odveze u neki hotel. On nas doveze u neku kafanu. Unutra mnogo ljudi, sabijeni, govore samo albanski. Ja na ulici u pantalonama. Tek što sam izašla iz kola, u jednom trenutku se skupilo oko mene desetine ljudi da vide na ulici ženu u pantalonama, samu!

Ušla sam unutra a muž je sa detetom ostao u fijakeru. Upitala sam: da li ima neko mesto gde može da se spava. Sa njima je bilo nemoguće razgovarati osim pokretom ruku. Odgovorili su da ima, da sednemo i sačekamo. Platili smo kočijašu i oslobodili ga. Uzeli smo stvari i seli za sto. Šta se ispostavilo? Gore zaista ima soba, ali smo mi dan i noć sedeli za stolom dok se nije ispraznio jedan krevet. U sobi je bilo sedam-osam kreveta u kojima su svi gosti spavali zajedno. Sutradan, kad se ispraznio jedan krevet, dali su nam krevet za tri osobe. Dali su nam sveću i šibicu i popeli smo se gore. Platili smo u zlatu.

Sledeće noći su po nama počele da šetaju stenice. Ja sam cele noći sedela sa upaljenom svećom, hvatala ih i palila. Ujutru sam rekla mužu: odavde treba otići!

Skadar se nalazi na obali Jadranskog mora. Sišli smo do mora, šetali obalom i opet sreli Jevreje. Sreli smo doktora Margulisa iz Beograda, lekara.

Počinjemo da „opipavamo“ kako može da se napusti to mesto. Kažu da može da se kupi čamac. Skadar se nalazi vrlo blizu jugoslovenske granice. Prvi grad iza granice je Ulcinj i do tamo ćemo stići čamcem. Zima, niko od nas se ne usuđuje da preuzme to na sebe. Unajmili smo jednog Albanca, platili mu da nas odvede u Ulcinj. Priključili su nam se Karić i doktor Margulis.

Čamcem smo prešli u Ulcinj. Na moru nije bilo kontrole pa smo stigli kao da smo stigli u raj. Svi pansioni i hoteli bili su puni Jevreja koji su tamo stigli na isti način. Cela obala je još uvek bila pod italijanskom vlašću. Nije trebalo nositi žutu traku niti bilo kakvu oznaku. Svi su bili slobodni.

U Ulcinju smo bili mesec dana, možda malo više, već je počelo proleće. Nismo bili mirni jer se govorilo da Nemci nisu u dobrim odnosima sa Italijanima, ne veruju im i zahtevaju da pohapse sve Jevreje. Znači, treba ići dalje! Već smo videli da porodice beže. Obuzeo nas je strah. Glasine su nas uznemiravale jer je deo njih bio tačan, deo nije, a ljudi su ponešto dodavali. Tako smo čuli da nema Jevreja u Beogradu, da su pohapsili sve i da su na Sajmištu. Odlučili smo da se udaljimo od grupe Jevreja. Čuli smo da u Splitu, to je ipak grad, možemo da se „izgubimo“ u mnoštvu, da ne budemo tako upadljivi. Ukrcali smo se na lađu i otputovali u Split sa našim dokumentima.

Niko nije tražio dokumenta. Jevreji su u Splitu bili slobodni. Išli smo da tražimo stan i našli smo ga u starom delu grada. Uzgred rečeno, pre dve godine sam bila u Splitu, išla sam i našla taj stan, popela sam se gore i zakucala na vrata. U istom trenu tako sam se uznemirila da sam pobegla niz stepenice i nisam sačekala da mi otvore vrata. Našla sam tačno taj stan, sa tim balkonom, stoji kao što je bio. To je bio mali stančić od sobe i kujne...

Rekla sam mužu da hoću da počnem da radim, da ću otići u bolnicu i reći da sam sestra i da su mi sva svedočanstva izgorela u Beogradu. I tako, počela sam da radim u Splitskoj bolnici kao Stanka Adamić.

U Splitu nismo imali vezu sa Jevrejima, ali u zgradi u kojoj smo stanovali, na spratu ispod nas, stanovao je Jevrejin sa ženom – Hris Vankom. Bili su vrlo imućni. Imao je veliku radnju cipela u Splitu. Veoma su voleli naše dete, svoje nisu imali. Mnogo puta su nas pozivali kod njih na ručak. Dete bi se igralo. U dvorištu je bilo još dece. U istoj zgradi je bila poslastičarnica tako da su se i poslastičareva deca tamo igrala. Problem je bio „pipi“! Trebalo je to obaviti da niko ne vidi! On još nije znao dobro da sam raskopča pantalone. Bolnica nije bila daleko odande. Kad je moj muž bio kod kuće, sve je bilo u redu, bio je sa njim. Ali, moj muž je počeo da se priprema da ide u partizane i tvrdio je da u gradu nema šta da radi. Počeo je da traži vezu i našao ju je. Otišao je u partizane i ostali smo sami. Ja sam učila dete da „pipi“ samo sa mnom. On bi trčao u bolnicu i iz daljine bi ga čula: mama, mama, pipi! Susetka je razumela o čemu se radi i znala je da smo Jevreji. Ja sam ćutala i ona je ćutala.

Iznenada, čuli smo da Nemci preuzimaju Split, preuzimaju vlast od Italijana i uzimaju ceo grad u svoje ruke. Prva stvar koju su napravili bila je da pokupe sve Jevreje, među njima i tog suseda kome je žena bila hrišćanka. Ona je, kao Dalmatinka iz vrlo poznate porodice u Splitu, pokušala preko svakojakih veza i načina da ga oslobodi, ali ništa joj nije pomoglo! Odveli su ga.

U njen stan, koji su joj oduzeli i u kojem je stanovala još neko kratko vreme, uselio se komandant Okružne komande (Kreis commandant). Posle toga je otišla ne znam kuda. Mislim da je otišla u neko selo u kojem je imala porodicu. U svakom slučaju, nestala je. Možda je otišla u partizane... Tamo su stanovali Nemci, a ja sa obrezanim detetom gore, iznad njih.

Komandant je ponekad sretao mog sina koji je bio lepo i simpatično dete, i ponekad bi mu dao čokoladu. Doneo bi čokoladu i pokazivao je. Pitala bih ga od koga je, a on bi rekao: od nemačkog oficira.

Stalno sam se plašila i imala osećaj da zna da smo Jevreji. Ponašao se vrlo pristojno i ponekad, kad bi me sreo, pričao da ima takvo dete kod kuće i da ga se mnogo poželeo. Ponekad bi mi dao parče salame, parče hleba, jer smo bili u vrlo teškoj situaciji sa hranom. Dobijali smo sto i pedeset grama hleba od kukuruznog brašna na dan, i to po kuponima. To je bila kao neka teška kocka. I ja sam iz bolnice donosila kući malo hrane. Tamo bolesnici skoro da nisu imali šta da

jedu, vladala je velika glad. Ponekad sam skupljala u kutiju ono što su bolesnici ostavili na tanjiru i donosila kući, detetu.

Nemci su se već smestili u Splitu, Jevreja više nije bilo. Poslastičarnica je počela da radi samo za Nemce. Tamo su dolazili vojnici, pili i jeli kolače. Vlasnik poslastičarnice se često gubio. Kasnije sam saznala da je bio u partizanima. Njegova žena me je zamolila da, ako mogu, radim poslepodne a ona će da radi prepodne. To mi je odgovaralo. Napustila sam bolnicu jer sam htela da budem bliže detetu. Pored toga, Nemci su me uvek pozivali da jedem i pijem sa njima. Odgovarala sam da ne mogu i to parče kolača sam odnosila kući detetu. Mrvila sam kolač, mrvice uvijala u papir i donosila kući. Počela sam da sklapam veze sa Nemcima.

Njen muž, koji je bio u partizanima, počeo je da me koristi kao posrednika. On mi je rekao da Nemci prodaju sve za šnaps (rakiju). Najvažniji artikal za partizane bila je so, a nje nije bilo. Bilo je hrane, bilo je brašna, bilo je mesa, ali ljudi su posrtali od malaksalosti zbog nedostatka soli. Zamolio me je da pokušam da kupim od njih so i zavoj. I posao je krenuo!

Sedela sam sa njima, pila u poslastičarnici, pila šnaps. Pitala sam ih da li imaju slučajno malo soli jer nam nedostaje? Odgovorili su: koliko hoćeš! Tada su doneli vreću soli, a ja sam im dala flašu ili dve šljivovice. Posle toga su me pitali da li mi treba još. Nikad me nisu pitali za šta mi treba toliko soli!

Posle toga sam počela da ih pitam da li možda imaju zavoj. Rekli su: možda. Jednog dana su se pojavila dva momka. Jedan se zvao Emil, zaboravila sam kako se zvao drugi. Oni su me snabdevali svakojakim stvarima. Kasnije sam ih pitala: možda hoćete novac? Rekli su: da. Tako sam kupovala njihove stvari. Mlekar koji je dolazio svakog jutra bio je naša veza. Sve je tovario na kola i odvezio u Solin. Tamo se nalazio prvi partizanski komesarijat.

Jednog dana ta dva vojnika se nisu pojavila. Došli su njihovi drugovi i pitala sam ih gde su Emil i njegov prijatelj. Rekli su mi da su ih uhapsili, uhvatili ih u krađi i da su zatvoreni.

Partizani su ojačali i upadali u Split. Upali bi u Split noću, poubijali saradnike sa Nemcima i vraćali se u brda. Pravili su noćne akcije i ubijali Nemce koje bi sreli na putu i vraćali se u šume. Posle takvih akcija Nemci su hvatali sumnjive i takođe ubijali. Nastalo je opšte klanje!

Kad se osvrnem unazad, mislim da su najteži trenuci oni kada sam bila sama sa detetom a nije bilo hrane. Zamračivala sam stan i poglela dete na spavanje već poslepodne jer nisam imala da mu dam šta da jede, a bilo je vrlo hladno. Da bih zaradila još malo para, pored rada u poslastičarnici, plela sam za neku radnju u Splitu. Sedela sam u krevetu do dva sata noću, uvijena u džempere, sa rukavicama bez prstiju, jer su mi se smrzavale ruke, da bih plela, i tako zarađivala da mogu da kupim nešto detetu.

O mužu nisam znala ništa. Osećala sam se izgubljeno i usamljeno. U Splitu nije bilo zajednice, nikog više nije bilo. U početku, dok je muž još bio živ, nije bilo tako teško. Ali kasnije, kad je otišao i nije bilo vesti od njega, počela je zima, nije imalo šta da se jede... Odlazila sam na pijac. A šta smo mogli da kupimo? Malo kukuruznog brašna i to ne za pare. Dok sam imala dukate, moglo je: izvadila bih dukat i dobila vrećicu kukuruznog brašna ili kilo pasulja. Ali dukati su brzo potrošeni i više ih nije bilo. Šta smo jeli? Koprive, i to su takođe prodavali na pijaci.

U Splitu je situacija bila vrlo teška. Jednog dana me je pozvao nemački oficir, taj što je tamo stanovao, da dođem kod njega. Došla sam a on mi ovako kaže: ti si u opasnosti, uzmi dete i nestani! Pokušala sam da ga pitam zašto. Odgovorio je: zbogom! Ustao je i otpratio me do vrata. Te noći sam spakovala nešto stvari u jedan ruksak. Kad je ujutro došao mlekar, rekla sam mu da treba da napustim grad. „Možeš li da me povežeš?“ Da. Oputovala sam sa detetom u Solin, gde je bio prvi komesarijat. Tamo sam počela da tražim i da se raspitujem da li je neko video mog muža, možda je čuo nešto, možda neki ratnik...

Tamo su stizali ranjenici. Rekli su mi da je počela ofanziva u Hrvatskoj. Čini mi se da su je zvali Treća ofanziva. Jednog dana neko se zaista pojavio i rekao da ima pisamce od mog muža, da je ranjen u noge i da mu pošaljem neke tople domaće cipele i tople čarape. Ja sam mu to i poslala. Govorilo se da će možda prebaciti ranjenike na sigurnija mesta, ne zna se kuda, ali će početi da pripremaju sigurnija mesta i da će evakuisati ranjenike.

U Solinu su se plašili da će se Nemci popeti gore, jer su već oterali Italijane i zavladao celom Dalmacijom. Počelo je da se govori da treba izvući iz Solina žene, decu, stare i ranjenike i tražilo se kuda ih prebaciti. U međuvremenu su počeli da stižu na ostrvo Vis brzi engleski motorni čamci koji su snabdevali ljude neophodnim potrepštinama. Nešto malo hrane i sanitetskog materijala bacano je i iz aviona.

Partizani su odlučili da skupe i pošalju tamo sve izbeglice i ranjenike. Tu grupu su zvali „zbeg“ – sve one koji su pobjegli sa raznih mesta i bili pokupljeni na to ostrvo. Odlučeno je da noću počnu da evakušu iz Solina male grupe i prebace ih na Vis.

I tako, svake noći prolazili smo toliko blizu nemačke straže da smo ponekad videli vrhove njihovih upaljenih cigareta. Naši vođiči su bila deca od dvanaest godina koja su dobro poznavala sve staze. Hodali smo noću jedan iza drugog. Čekali smo da noć bude tamna, bez meseca. Kako Solin nije na morskoj obali, trebalo je da prođemo kroz nekoliko sela, da pređemo preko brda i stignemo do mora. Tamo su nas čekali čamci.

Pešačili smo cele noći. Ja sam na leđima nosila dete koje je spavalo. Bilo mi je teško. Jedan njegov plač je mogao da dovede u opasnost celu grupu jer smo prolazili vrlo blizu Nemaca. Jedan moj pad sa detetom, kotrljanje kamena... mogli su da dovedu do toga da Nemci uhvate celu grupu. Povremeno, neko drugi je uzimao dete na leđa. Pešačili smo cele noći dok u zoru nismo stigli. Trebalo je požuriti jer je već bilo svanulo a trebalo je da stignemo na čamce noću, po mraku. Prve noći nismo uspeli. Ostali smo sakriveni u nekoj pećini, bez hrane i vode.

Sledeće noći, kad je mesec već utonuo i pao mrak, stigli su ribarski čamci. Podigli bi patos čamca, smestili tamo u ležećem položaju oko sedam-osam ljudi i pokrili nas daskama. Tako su nas prebacili na Vis.

Na ostrvu je sve bilo u redu, bilo je dobro. Već je bilo hrane, bilo je hleba. Na Visu se nalazio Štab, a grupa koju su zvali „zbeg“ bila je smeštena na sasvim drugom kraju Visa. Bilo je ranjenika sa lakšim ranama, koji su bili pokretni. Bilo je dece i starih. Ja sam počela malo da radim, da negujem ljude. Bilo je tamo lekara, ali mi smo ipak bili odvojeni. Oko nas ograda, nismo mogli da izađemo. Govorilo se da će južna Italija biti vrlo brzo oslobođena i da će nas tamo prebaciti.

Partizani su prema nama imali dobar odnos. Oni naravno nisu znali da smo Jevreji. Mislili su da smo stanovništvo koje treba evakuisati, kako je bilo napisano u dokumentima, da nas je rat zatekao u Beogradu i drugim mestima i krajevima. A u pismu koje smo nosili stajalo je da smo iz nekog sela koje se zove Parićević. Odmah su nam dali po parče hleba. Počeo je da stiže, prvi put sam videla, kornbif (usoljeno goveđe meso) što su dovozili čamcima. Delili su nam to meso i po parče hleba, i to je bio obrok za ceo dan. Bilo je tamo ljudi iz popaljenih sela u kojima su Nemci poubijali sve stanovnike, bilo je mnogo siročadi.

U vreme kada sam bila na Visu, tamo je bila samo jedna jevrejska porodica iz Sarajeva. Zvali su se Hilda i Mosko Papo. Imali su devojčicu Ruti koja je bila istih godina kao i moj sin. Tamo smo se sprijateljili. Njima sam rekla da sam Jevrejka. (Bili smo stalno u prijateljskim odnosima. Njihova ćerka, ta devojčica, dva puta nam je dolazila u posetu. Udala se i zove se Ruti Lisner.)

Partizani su pretrpeli više teških poraza i naneti su im veliki gubici. No, na drugim mestima, partizani su imali velike uspehe, napadali su nemačke povorke, minirali i ubijali vozove pune Nemaca. U međuvremenu sam čula da se moj muž smrznuo. Po teškoj zimi 1943. godine počela je ofanziva. On je bio ranjen. Ranjenike su natovarili na mazge da bi ih prebacili na sigurnije mesto. Nisu bili u pokretu, a zima je bila teška. To su mi javili. Čak mi je neko ko je bio sa njim doneo burmu i dokumente.

Istovremeno su do nas stigle vesti da su Nemci doživeli poraz kod Staljingrada.

Na Visu nismo znali šta se događa sa Jevrejima u Jugoslaviji, onima koji nisu uspeali da se sklone. Ništa nismo znali o Jasenovcu i drugim logorima. O tome šta se tamo događalo saznali smo tek kad smo stigli u Italiju, 1944. godine.

Znala sam da sam ostala bez muža, ali sam bila svesna da treba da idemo dalje. Bilo mi je vrlo teško ali sam nastavila da se sa detetom borim za opstanak. Tada sam imala 24 godine. Stvarnost i borba za opstanak, produžiti dalje, to je izgleda u tom trenutku bilo jače nego vest da mi je muž poginuo.

Počela je opšta evakuacija sa ostrva jer su se plašili da će Nemci početi da bombarduju Vis! Znali su da je tamo smešten Vrhovni štab, znali su da tamo dolaze Englezi, noću, sa njihovim čamcima. Imali su vrlo brze motorne čamce.

Pre svega, trebalo je da se „otresu“ zbeга, onih nemoćnih. Mi smo za njih bili teret. Bari je već bio oslobođen i počeli su da tamo prevoze ljude sa različitih mesta, Jevreje i nejevreje. Počeli su da stižu i ljudi iz Albanije.

Kad smo stigli u Bari, prošli smo kroz neki prolazni logor. Pošto smo bili puni vašaka, obrijali su nas na svim mogućim mestima, očistili, odenuli, dali nam čistu odeću. U Bariju smo ostali nekoliko meseci. Počeli su da pitaju šta dalje sa nama.

Nedaleko od Barija, u južnoj Italiji bile su dve grupe pod starateljstvom UNRA-e. Jedna je bila u selu Santa Kroče, odmaralištu za bogate Italijane. Druga grupa je bila u selu Santa Marija. U jednom selu su bili grupisani Jevreji a u drugom nejevreji. S obzirom da ja „nisam“ bila Jevrejka, otišla sam u Santa Marija. Tamo su otvorili dečiji dom.

Bilo je mnogo siročadi. Nemci su im pobili roditelje i spalili sela. Partizani bi posle Nemaca ulazili u sela i nalazili uplakanu decu. Sve njih su koncentrisali tamo u dečiji dom. U Santa Marija je bila i ambulanta u koju su dolazili i Jevreji iz Santa Kroče. Radila sam pomalo u ambulanti a dete je boravilo u dečijem domu sa ostalom decom. Radila sam malo i sa decom. Ponekad sam svraćala u Santa Kroče jer sam tamo „otkrila“ mnogo ljudi iz Beograda, celu porodicu Bararon. Tada još nisam otkrila da sam Jevrejka. Tek kad sam iz Santa Marije išla u Santa Kroče, saznali su ko sam.

Santa Marija je mesto na obali mora. Ljudi stanuju po kućama za mnogočlane porodice. Grupisali su po četiri-pet porodica u svaku kuću. Imale su zajedničku kuhinju i svaka porodica je kuvala u određene sate. Dobijale su potporu iz UNRA -e u novcu i namirnicama. Mi u Santa Marija nismo dobijali ništa. U međuvremenu sam čula od tamošnjih Jevreja da je advokat Karić, onaj što smo ga sreli za vreme naših „lutanja“, već odavno stigao u Rim, da se tamo oženio nekom Italijankom, postao italijanski državljanin i da mu je veoma dobro. Dobila sam njegovu adresu i napisala mu pismo. On se mnogo obradovao i rekao je da će, kad god hoću, doći po mene da me odvede njemu u goste u Rim.

Iznenada je stigla naredba da treba da napustimo Santa Mariju i da se vraćamo kući, u Jugoslaviju. E, tu sam se suočila sa problemom. Mi smo već u Santa Kroče čuli o sudbini ljudi dovedenih u logor na Sajmištu i da niko nije preživeo. Znali smo malo i o opštoj situaciji u Jugoslaviji.

Znam da nemam muža, znam da možda nemam majku, neću da se vratim u Jugoslaviju – a moram! Već su počeli da zatvaraju dečiji dom i ambulantu, da se pakuju. Napisala sam Kariću da mi je hitno potreban.

On dolazi, ja mu ispričam, a on kaže: nema problema, ti sad bežiš odavde. Ja te vodim sa detetom u Rim. Ostani kod mene dok se partizani ne vrate kući. Tako je i bilo... Otputovali smo vozom u Rim.

Pre svega, on nas je odenuo. Odveo me je u grad i kupio odeću za mene i dete. Stanujemo kod njega i uživamo. Njegova žena nas je

primila vrlo lepo. Iznenada, on kaže ovako: znaš, mogla bi da zaradiš malo para. Hoćeš? Rekoh: hoću, zašto da ne, kako da zaradim pare? On mi kaže: treba da preneseš nešto iz Rima u Leće. Daću ti pojas, niko ništa ne pregleda, ti prenesi to i vrati se ovamo u Rim. I kad bude opet, ti ćeš da preneseš. Rekao je: putuj sa detetom, nikom nećeš biti sumnjiva.

Prenosila sam zlato, dukate, kao napoleoni. Napuni se pojas monetama, preneseš to nekome i vratiš se u Rim. Znam da sam to uradila dva puta, ne sećam se da li sam to učinila i treći put. Rekla sam mu da neću više to da radim.

U međuvremenu sam čula da su se partizani vratili i da u Santa Mariji nema nikoga. Hoću da se vratim u Santa Kroče. Stižem tamo, kažem da sam Jevrejka. Priključila sam se Jevrejima. Dobila sam sobičak u nekoj kući, jedan krevet. Ja i dete. Bila je tamo porodica Vajs, bila su tamo dva brata blizanca Žak i Leon Koen koji su stanovali sa sestrom i ja sam se pridružila njima.

Jevreji su počeli da planiraju, da se upisuju: ovi bi hteli za Ameriku, oni za Australiju, deo hoće da se vrati u Jugoslaviju, deo u Palestinu. Palestina! Odjednom čujem: Palestina i ne znam šta da radim. Kuda ću sama sa detetom?

Prijatelji, porodica Koen kaže da oni hoće u Australiju. Ja kažem da neću u Australiju, čini mi se daleko. Porodica Papo, sa njima sam bila u velikom prijateljstvu još na Visu, putuju u Palestinu. Rekli su: dođi, videćeš, biće ti dobro. U međuvremenu već dolaze izaslanici iz brigada i počinju da ubeđuju: ti ne znaš kako će ti biti dobro sa detetom, brinuće se o tebi, tamo je budućnost. Odlučila sam da putujem u Palestinu, sredili su mi dozvolu za ulaz. To je bilo početkom 1945.

Vojnici iz brigade su dolazili u Santa Kroče, skupljali podatke o nama. Ne znam kako su dolazili do sertifikata. Mi smo čekali mesec-dva i dobijali sertifikate. Javili su nam kad ima lađa i potom nas vozom dovezli u Napulj.

Po završetku izbora gde ko želi da ide, odmah su nas podelili u grupe. Ne znam kada su se ljudi vratili u Jugoslaviju, verovatno tek kad je zemlja oslobođena. Mi smo krenuli prvom lađom koja se otisnula posle završetka rata. Putovale su porodice. Dali su mi krevet u kabini, sa detetom.

Sertifikati su nosili naše prezime: Adanja. Stigli smo lađom „Matroa“. Bila je prepuna izbeglica iz Napulja. Čim smo stigli u Haifu,

odvezli su nas u Atlit, tamo je bilo prihvatilište. Opet su nas čistili, pregledali da nemamo vaške, upisali nas.

Tamo su zaista počeli da „jure“ za nama. Bilo je ljudi koji su imali familiju i odmah znali kuda će. Ja nisam znala kuda da idem pa sam sedela i sedela. Dolazili su ljudi iz raznih političkih smerova, dolazili su pobožni. Mene, ženu sa detetom, počeli su da nagovaraju: dođi nama. Jednog dana se pojavio neko i rekao na jugoslovenskom: da li znate da ovde postoji kibuc Jugoslovena? Rekoh da znam nešto... Znam da imam tamo prijatelje još iz Beograda ali ne znam ime kibuca ni imena ljudi, sve sam zaboravila u ratu. On mi kaže: dođite, odvešću vas u posetu! I on je mene doveo u Šaar Haamakim (kapija dolina, u prevodu). Kad sam ušla u Šaar Haamakim, prvo sam srela moju dobru drugaricu sa kojom sam se igrala klikerima na ulici, Streju Koen. Tako, polako, polako. Onda su mi rekli: možete da ostavite dete ovde ako nećete da ostanete. Rekla sam: ne, ja hoću da produžim mojim putem, u mom pozivu, da završim učenje.

Isakčića su odmah primili. „Alijat hanoar“ (useljavanje mladeži) je za izdržavanje deteta plaćala kibucu pola svote a drugu polovinu sam snosila ja. To je za mene bilo veoma mnogo, ali odmah sam počela da radim u bolnici „Molada“ u Haifi. Pokušala sam da dođem u Šaar Haamakim. U jednom trenutku sam napustila posao i došla u Šaar Haamakim da budem sa detetom jer je bilo teško, dete koje je preživelo toliko mnogo u ovom ratu, izgubilo oca, a samo!

Ja dolazim u Izrael i odjednom ga ostavljam u sredini koju on ne razume. Ali on je „shvatio princip“. Prvo bi istukao onog koji je hteo da mu se približi. Nije znao drugi jezik. Ja sam se trudila da budem sa njim dva-tri puta nedeljno, osetila sam da se dete udaljava od mene. Ne dostižem ga u jeziku, on sa decom već uči mnogo brže. Zaista postoji razlika među nama.

Tada je imao pet i po godina, posle onakve četiri godine, sa onako teškim događajima i u onako teškim uslovima. On nije tačno znao šta hoće, bio je primoran, a ja sam ga ostavila. Svakako da je imao gorkih i teških dana. Ali, kad sam se preudala 1949. i htela da ga odvedem kući u Tel Aviv, on to nije hteo.

Bila sam dve nedelje sa njim kad su mi javili da imam radno mesto. Htela sam da budem medicinska sestra, a u kibucu za to nije bilo mogućnosti. Boravila sam u kibucu deset meseci i radila kao kuvarica a htela sam da budem sestra. Šta sam žrtvovala, ne znam.

Sada, kada se posle toliko godina vraćam na najteži period u mom životu, svesna svega šta su meni i mom narodu učinili, ne mogu da kažem da mrzim bilo koji narod. Za sva zla odgovoran je režim u Nemačkoj i njihov vođa.

Prošlo je mnogo godina. Pre sedam-osam godina bila sam, sa snahom, na organizovanom putu po Nemačkoj i tada sam joj rekla: pogledaj, na ovom putu su možda svi ubice moje prodice. Stari ljudi kao ja, u mojim godinama, oni su bili ti koji su vršili sve te strahote. U autobusu pevaju one pesme kojih se sećam po zlu, kad su Nemci marširali. To je bilo strašno! Jedva sam izdržala putovanje. Rekla sam da više neću da idem na takva putovanja, sa takvim putnicima jer u svakom starijem Nemcu vidim...

Danas živim u Šaar Haamakimu. Sin se oženio, ima četvoro dece, imam praunuke. Od rodbine u Jugoslaviji imam jednu tetku, maminu sestru. Bila je udata za hrišćanina koji ju je odveo u brda, njegovoj porodici u nekom selu i tako je preživela. Ima osamdeset i četiri godine i živi vrlo teško. Kad mogu, potrudim se da joj nešto pošaljem. Živi u Beogradu.